

Asta Õim

EESTI KÕNEKÄÄNDUDE JA FRASEOLOGISMIDE ANDMEBAAS: MIS SEAL SEES LEIDA ON

Teesid: Artiklis antakse ülevaade eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist, kuhu on kokku koondatud vähegi sarnase sõnastuse ja tähendusega väljendid. See sisaldab 150 907 kõnekäänukirjet. Vanim osa materjalist pärineb 17. ja 18. sajandist, uusim 20. sajandist. Pikemalt peatutakse andmebaasi struktuuril, kõnekäändude mõistestikul ning iseloomustatakse andmebaasi materjali, tuuakse välja valupunktid.

Märksõnad: andmebaas, fraseologism, fraseoloogiline vaba sõnaühend, kõnekäänd, kõnekäänutüüp

Andmebaasi allikmaterjal. Eesti Kirjandusmuuseumis 1998. aastal alguse saanud eesti kõnekäändude ja fraseologismide täisteabeline andmebaas sisaldab 150 907 kõnekäänukirjet. Vanim osa **materjalist** pärineb 17. ja 18. sajandist. Enamik digiteeritud kõnekäändudest ja fraseologismidest on kogutud siiski 19. sajandi lõpul ja 20. sajandil. Materjali on kopeeritud Eesti Rahvaluule Arhiivi, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Eesti Keele Instituudi ja Akadeemilise Emakeele Seltsi valduses olevaist käsikirjadest ja mitmesugustest trükiallikatest.

Andmebaasis on kokku koondatud vähegi sarnase sõnastuse ja tähendusega väljendid. Mõistagi ei ole see mitte üksnes puhteestilise aines – siin on rahvusvahelise leviku ja tuntusega kõnekäände, kirjanduslikku päritolu ütlushi, piibliväljendeid, tõlkeid jne. Oluline on, et kõike seda ühendab leviku- ja kasutusala – **eesti murded, suuline või kirjalik eesti keel**. Kõnekäändude pikka aega kestnud kogumine, kirjanekute erinev tase, kõnekäändude avatus imp-

rovisseerimisele jne on tinginud andmebaasi teatava ebaühtluse. Näiteks leiame siit üsna palju materjali, mille autentsuses, s.o rahvaehtsuses on põhjust kahelda. Siia kuuluvad eesti lühivormiuurijatele juba vanasõnade ja mõistatuste korraldamisest hästi tuntud ebausaldusväärsete kogujate kirjapanekud ja nende omalooming, kogujapoolsed kõnekäanumoonded jms. Kuid autentsusest olulisemgi probleem seisneb selles, kui kaugemale võib minna kujundkõnenähtuste kõnekäändude hulka arvamisega, st küsimus on vabade metafoorsete ja püsiühendite eristamises, vrd näiteks vabu metafoorseid sõnaühendeid *põrutav uudis, magus elu, aher naine* ja kõnekäände *uus sõna, jäme ots, magus suutäis, kadunud poeg, Jeeriku pasun*. Sama oluline on väljendi leksikaalse koosseisu määratlemine ehk see, millised komponendid kuuluvad väljendi koosseisu (on obligatoorsed, püsivad), millised mitte (on fakultatiivsed, muutuvad).

Andmebaas koosneb selle töötlejate ja toimetajate jaoks 13 väljast. Neist seitse sisaldavad arhiivimaterjali muutmatul kujul, nelja välja sisu on muudetav ja nende täitmine sõltub juba kõnekäändude süstematiseerija eesmärkidest.

Nüüd mõni sõna iga välja iseloomustamiseks.

TÜÜP = kõnekäänutüübi moodustavad ühe ja sama kõnekäänu kõik sõnastusvormid; kogu tüüp on nimetatud kõige iseloomulikuma, sagedasima vormi järgi, näiteks *ajab peale nagu mustlane*.

VÄLJEND = kõnekäänu sõnastusvorm sisuvälja põhjal, näiteks *musteldab kui mustlane*.

SISU = kõnekäänu sõnastusvorm nii iseseisvalt kui ka kontekstis, samuti kommentaarid, tähendus jms, näiteks *Musteldab kui mustlane*. (*Lunib.*)

ARHIIV = teksti arhiivinumber, näiteks ERA II 177, 471 (344).

AEG = kogumisaeg, näiteks 1937.

KOHT = kogumiskoht, näiteks Vil, U-Võidu.

KOGUJA = kirjasatja, näiteks A. Mikk.

KEELEJUHT = informant.

MÄRKŠÖNA = väljendi kujundlik tuumsõna, näiteks *mustlane*.

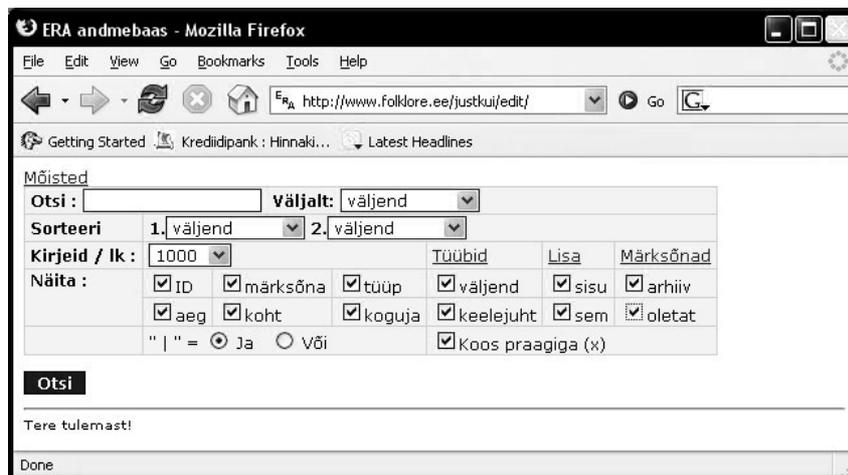
SEM = tähenduse indeks, näiteks 374.4.

PRAAK = baasist eemaldatud kirjed.

OLETAT = andmebaasi töötleja märkused, näiteks *vrđ hädas nagu lits lapsega*.

ID = kirje sisestusnumber, mis toimib identifitseerimisindeksina – see säilib muutmatuna kuni tüpologiseerimise lõpuni ja täidab esialgu kontrollifunktsiooni. Seejärel saab ID-numbri sisuks osutada tüpoloogilise üksuse kohale andmebaasis.

Lisaks sellele kuuluvad andmebaasi juurde väljendites sisalduvate kujundlike tuumsõnade loend (märksõnaloend) ja tüübiloend, mis muutuvad automaatselt vastavalt materjali töötlemise käigule.

Joonis 1. Andmebaasi avaleht.

Andmebaasi üldiseloostus. Andmebaas sisaldab üsna heterogeenset materjali: selle tuumosa moodustavad väljendid, mida traditsiooniliselt peetakse fraseologismideks või kõnekäändudeks. Selle kõrval on suur hulk metafoorseid väljend- ja ühendverbe, kujundlikke nimetusi, riimilisi, dialoogilisi jm ütlusi. Süstematiseerimise seisukohalt kujutab andmebaas endast nimetatud materjali eri liigitusaluste ühendit, mis võimaldab saada väljendite kohta erinevat informatsiooni. Andmebaasi loomise eesmärkide hulka kuulub ka eesti kõnekäändude paberväljaande ettevalmistamine. Andmebaas on internetipõhine. Toodetud otsingumootor lähtub hetkel uurijate analüüsivajadustest ja eesmärkidest. Andmebaas on varustatud kasutajaliidesega, mis võimaldab korrigeerida arhiiviandmeid, kontrollida väljendite autentsust, ühtlustada tüpoloogiat, määratleda püsiväljendite struktuuri ja tähendust. Andmebaasi funktsioonid on järgmised: 1) andmete väljastus – andmebaas edastab andmed vastavalt päringutüübile (komplekspäringud ja loogilised avaldised), 2) andmete sisestus, muutmine, eemaldamine reaajas, mis võimaldab samaaegselt andmeid internetis töödelda ja päringuid esitada.

Andmebaas teenib järgmisi eesmärke. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi valmimisel oleks võimalik lõpetada akadeemilise väikevormide väljaande kolmas osa *Eesti kõnekäänud* (*Eesti vanasõnad* 1–4 (EV 1980–1988) ja *Eesti mõistatused* 1–2 (EM 2001–2002) on juba ilmunud).

Andmebaasis sisalduv eritasandiliselt struktureeritud informatsioon on tõhus alusmaterjal nii kujundkõne kui ka keeleuurijatele, eriti diakroonilisest aspektist lähtuvalt. Uurijakeskse andmebaasi põhjal on plaanis edasi arendada tavakasutajale suunatud üldkasutatavat andmebaasi, mis põhineb eeskätt püsiühendite semantikal. Selle praktiliseks väljundiks saab kahtlemata ka olemine abivahendiks leksikograafidele, tõlkijatele jt asjast huvitatuile.

Praeguseks on Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi sisestatud materjalist morfoloogilis-süntaktilisest ja semantilisest aspektist analüüsitud ligi $\frac{4}{5}$, murdekeelt on korrigeeritud 35 000 kirjel ja ühtlustatud 18 000 väljenditüüpi. Kuigi andmebaas on toimetamisjärgus, on see muudetud üldkasutatavaks ja sellega saab tutvuda internetis (www.folklore.ee/justkui/).

Kõnekäänukirjete märgendamine ehk indekseerimine tähendab kõnekäändude süstematiseerimist sisu ja struktuuri järgi. Sisuline märgendamine toimub andmebaasi materjali põhjal Asta Õimu välja töötatud mõistestiku alusel, milles on praegu 946 nummerdatud mõistet. Iga väljendi *pro* kõnekäänukirje mõisteline kirjeldus koosneb blokist, mille põhijaotusnumber (1–946) märgib põhitähendust, I astme jaotus (1–10) morfoloogilis-süntaktilist struktuuri ja II astme jaotus (1–n) alltähendusi. Sel viisil saame väljendite liigituse lähtuvalt nende tähendusest, süntaktilistest mallidest, leksikaalsetest jt üldisematest struktuuritunnustest.

I astme jaotuses on rakendatud järgmist põhimõtet.

1. Tegija: semantiline tunnus elus, s.o *kes?* (inimene, inimesetaoline olend, loom), näiteks *hanejalgadega mees* 'vabaabielumees', *parem käsi*.

2. Tegija: elutu – *mis?* (konkreetne asi vms), näiteks *igavene tare* 'surnukirst', *isaisa nui* 'rusikas'.

3. Tegija: elutu – *mis?* (abstraktne asi, nähtus, emotsioonid jms), näiteks *mustad päevad*, *rist ja viletsus*, *kolm vaala*.

4. Tegevus, seisund, protsess: *mida teeb?*, näiteks *kaela kandma*.

5. Tegevuse toimumise viis: *kuidas teeb?*, näiteks *elu eest*.

6. Omadus: *milline?*, *missugune?*, näiteks *nagu soolikas*, *rohust madalam*.

7. Reaktsioon tegevusele: hüüatus vms, näiteks *Oh sa mu meie! Et su lõhnagi siin ei oleks!*

8. Tegevuse toimumise koht: *kus?*, näiteks *naha vahel*.
9. Tegevuse toimumise aeg: *millal?*, näiteks *iga kell*.
10. Kvantum: *kui palju?*, näiteks *nagu jänesel jumalaarmu, hiire niinatäis*.

Mõistestik on internetipõhine nagu andmebaaski – nii on süstematiseerijatel võimalik seda samaaegselt kasutada ja parandada. Tavakasutaja mõistestikku praegu veel kasutada ei saa.

Allpool paar illustreerivat näidet väljendite märgendamise kohta.

Mõiste **kaitsma** esineb eespool kirjeldatud süsteemis põhitähenduse numbriga 164. all, I astme number 4. märgib seda, et tegemist on verbilise väljendiga, 5. märgib adverbiaalseid ja 6. adjektiivseid väljendeid, 7. all on sama mõistega seotud hüüatused jms. II astme number 1. märgib nihkunud tähendust.

164.4. kaitsma *kellegi eest seisma*

164.4.1. kaitset otsima *selja taha pugema, tiiva alla pugema*

164.5. kellegi kaitsel *kellegi kaitsva tiiva all*

164.6. turvaline, kaitstud *nagu vanajumala selja taga*

164.7. *jumal hoidku*

Joonis 2. Kõnekäändude mõistestik.

Mõistes **meelitama** on erinevalt kaitsma-mõistest lisaks väljendeid, mis märgivad meelitajat – vastavalt elusolendist tegijat märkiv I astme 1. ja abstraktset tähendust märkiv 3.

303.1. meelitaja *mesimokk*

303.3. meelitus *mokamääre*

303.4. meelitama, meeldida tahtma, meeldida püüdma *nagu linnuke laulma, mesimagusat juttu puhuma*

303.4.1. meelitatud olema *kõrvad liiguvad, nagu kõrvust tõstetud*

303.5. meelitavalt *mesikeeli, mesisui*

303.6. meelitav *mesikeelne, nagu sulavõi*

Mõistete täitumus erinevate väljenditega on väga ebaühtlane. Tihe- dalt on väljenditega kaetud need mõisteväljad, mis on seotud inimese igapäevase eluolu ja tema füüsiliste omadustega, hõredamalt on väljendeid inimese vaimse sfääriga seotud mentaalsetel mõistealadel. Hulganisti on nn metafoorseid liitsõnu, mis märgivad samuti inimest tema tegevuses, talu- ja maaeluga seotud nähtusi ning esemeid, loodusnähtusi, bioloogia ja zooloogia valdkonda kuuluvat jm. Ootuspäraselt on negatiivne keelel rohkem kui positiivne, näiteks eriti palju on väljendeid laiskuse, laisa inimese, saamatuse, lohakuse, lohakalt tehtud töö, lohaka ja saamatu inimese (eriti saamatu mehe) kohta, ihnsuse ja ahnuse, petmise, vaesuse, raske elu kohta, töörügamise, ebamoraalsuse, ka ehalkäimise ja ehalkäija kohta, purjutamise ja purjutaja kohta. Vallaslast ja lapsega tüdrukut ning vallaslapse isagi on õnnistatud õige rikkalikult halvustavate väljenditega.

Probleemid tüpologiseerimisega. Eesti kõnekäändude samatüüp- suse määramise aluseks on Matti Kuusi välja töötatud vanasõnade idee- ja tuumasamasuse põhimõte (Kuusi 1963: 340). Et teisendusi või- daks pidada ühe ja sama vanasõna variantideks, peab neil olema ühine idee ja tuum: kasutamisuhtsust ja funktsiooni määrav lähestikune tähendussisu ja sama keskne pildielement, sõnakujund või mõiste-

kompleks. Erinevalt vanasõnast ei ole kõnekäänul didaktilist funktsiooni – neis puudub nii üldistus kui ka järelustehe (implikatsioon). Kõnekäänud jmt ütlused on reeglina lühikesed, seetõttu on kõnekäänutekst mis tahes muutustele liigagi avatud ja tüüpidevahelised piirid väga hägusad.

Hägususe üheks põhjuseks on ka asjaolu, et kujundituum võib realiseeruda vägagi erinevates kontekstides ja tuuma ümber tekkiv väljend esineb väga erinevates vormides:

[---] *pole ivagi hamba alla saanud, pole veel mitte iva suhe pistnd, ei olõ viil jumala üvvä suuhtõ saanu, ei ole iva-marja hamba alla saanud, põle veel amma alla saand ei iva ega marja, miu suhu ei ole mitte iva marja ka saanu, ei olnud iva marja kah näinud, ei ole veel üvvä ei marja maitsanu, ei ole veel marjagi hamba pääle panden, ei ole veel marja suhu saanud, mette marja maitsend; olõ-õi terräge hamba pääle panda, en süönd terägi; põle mitte teragi süüa, mitte teragi ei jäetud, mitte üts jumala tera, põle mette tangogi suho saand, mitte taevalist tangu suhu pista, mitte jumala tangu, ei antant mulle mitte tanku terägi ampa pääle, pole veel tilka-tangu sohe saand, mitte raasukestki; põle leevaraasukest amma alla suand, võttis ära viimase kui teraraasukese (vt selle kohta lähemalt Õim & Õim & Hussar & Baran 2003).*

Nii on liigitusaluseks sageli vaid liigitaja subjektiivne keeletaju ja traditsiooni parem või halvem tundmine, mistõttu võib tüübikäsitus inimeseti olla kas mõnevõrra avaram või kitsam.

Tüpoloogialase otsuse tegemisel ei saa üleskirjutiste tekstivahe-
liste sisuliste ja vormiliste erinevuste või ühtelangemiste absoluut-
suuruse kõrval arvestamata jätta ka seda, kui populaarne on teatav
teema või idee traditsioonis (Krikmann 1997: 166). Nagu kõnekään-
dude mõistestiku täitumine kõnealuse andmebaasi väljenditega näi-
tab, jaotuvad nad semantilises ruumis väga ebaühtlaselt. Igapäeva-
sed, argise elupraktikaga seotud mõisted on loogilistel põhjustel vm
täidetud äärmiselt tihedalt ning selgelt eraldiseivate tüüpide ja isegi
väljendite asemel on pahatihti tegemist paraja puslega.

*Laused, mida tühjas ümbruses võiks pidada sama tüübi esindajateks, võivad hakata tunduma eritüüpsetena, kui semantiline piirkond on lausetega ülitihedasti täidetud, märgitakse ka Eesti vanasõnade eessõnas (EV 1980: 65). Siia kuuluvad ülisagedased loomadega (härg, siga, karu, hobune) väljendid, aga ka näiteks mustlase-väljendid, mille puhul allikdomeeniks on nii mustlase välimus, kombed, elulaad, tarbeesemed kui ka muud: *must kui mustlane* 'mustaverd', *nagu mõni mustlase muretsetud laps* 'tõmmu laps', *om mustlase man maganu* 'kui on mõnel nägu määrdunud', *ajab pääle ku luumustlane, maarub nagu mustlane, musteld nigu mustlane, lühike ja jäme nagu mustlase eluaeg, nagu mustlase tulekahju, nagu mustlase tulekivi* 'peru ja tige', *mokk kõver kui mustlase tuleraud, nagu mustlase puuvedu* 'öeldud liiga suure halukoorma puhul', *nagu mustlase töö* 'kui töö ei õnnista ühti', *nagu mustlased jagavad kopsu* 'kui mõne asja pärast jagelemist tuleb', *nagu mustlased löövad karku* 'karglevad', *nagu mustlased viinaami kallal, nindagu mustlase pulmass, juokse kerda kolm ümber kadaja piesast ja ongi asi kerrass* 'kiire abiellumise kohta', *nii kui mustlaste laager* 'kui vahel suvel soojaga noored kui ka vanad lähevad kuskile puistiku ehk murule lõunat pidama', *paristab nagu mustlane hobust, hädas nagu mustlane mädas*.*

Tüpologiseerimisele ei tule kasuks, kui suhtuda arhiivimaterjali tavaks saanud ülima respektiga. Sellele korduvalt osutanud Arvo Krikmann (1997, 2003) on sõnastanud neli uurijat ettevaatlikuks tegema pidavat ja lühivormide tüpologiseerimise seisukohalt äärmiselt olulist karakteristikut: 1) arhiivimaterjal on pelgalt lünklik valim folklooritekstidest; 2) arhiivimaterjalis nähtuvad sagedusvahekorrad võivad olla mõjustatud mitte ainult folkloori- või keelenähtuste tegelikust võimsusest, vaid paljudest muudest teguritest; 3) rahvaluulekogude (mille on kirja pannud napima kirjaoskusega korrespondendid) ja keelekogude (kus on suurem eriharidusega kirjapanijate osa) erinevus; 4) ehtsus (kopeeringute ja kirjapanijate omaloomingu suh-

teliselt suur hulk, näiteks pool vanasõnadest ja kolmandik mõistatustest ei ole ehtsad).

Lisaks sellele komplitseerib folkloori ja keele, sh püsiühendite kvantitatiivset uurimist mitu asjaolu, mida A. Krikmann nimetab *needusteks*. Ja neid needusi on tervelt neli.

1. *Zipfi needus* – peaaegu igasuguses vähegi suuremas keele- või folklooriainese valimis on väike hulk ülisuure korduvusega üksusi ja suur hulk minimaalse (sageli üheainsa) korduvusega üksusi ning keskmine hulk keskmise korduvusega üksusi. Näiteks tüübis *suu jahvatab nagu tatraveski* on 225 üleskirjutust, tüübis *hing niidiga kaelas* – 177, *nagu rusikas silmaauku* – 142, *keeras kihva* – 5, tüübis *i-le täppi peale panema* on üks üleskirjutus sõnastuses *pand i-le pää otsa*. Selliste erineva absoluutsagedusega nähtuste arvandmed teevad võrreldavuse väheobjektivseks või isegi võimatuks.

2. *Singulaarsuse needus* – üheainsa folklooriarhiivi ja üheainsa murdearhiivi põhjal ei ole kvantitatiivseid mõõtmisi tehes võimalik korjata katseid samades või muudetud tingimustes.

3. *Keele lõpmatuse needus* – on äraarvamatu, milliste mõõtmitega peaks olema keelekorpus, mis annaks kätte materjali, mille pealt teha tõsikindlaid järeldusi näiteks fraseologismide variaabluse, vormiliste alaliikide, transformatsiooniliikide, sagedusvahekordade jm kohta.

4. *Kompetentsi needus* – uurija keeleline ja psühholoogiline intuitsioon on ka sünkroonilises plaanis müsteerium, mis kätkeb tohutul määral generatiivset teadmust.

Kõne all olev andmebaas sisaldab üksnes kõnekäändude kartooteegi materjali, milles on suhteliselt vähe kirjapanekuid 20. sajandi teisest poolest, peaaegu puudub kirjakeele fraseoloogia. Seega on materjal piiratud, kohati hirmuäratavalt nappki, et otsustada ühe või teise väljendi vormi üle, rääkimata selle teisenemistest ning see omakorda sunnib uurijat opereerima oma keelekompetentsiga. Need as-

jaolud juhivad uurija tähelepanu sellele, et lühivormide, eriti kõnekäändude allikmaterjalile ei saa ja ei ole ka mõistlik läheneda ülima harduse mõõdupuuga ning ilmselt tuleb leppida sellega, et kõnekäändude andmebaasi materjali jagamine selgeteks tüüpideks jääbki soovunelmaks.

Fraseologismi ja kõnekäänu suhe metafooriga suunab meid fraseoloogiateoorias siiani vaidlusi tekitavate küsimuste juurde, millest mõned langevad suuresti kokku metafoori- ja kujundkõneteooria problemaatikaga. Millist kujundkõneüksust lugeda püsiühendiks? Milline on vabade sõnaühendite ja püsiühendite vahekord ja piir nende kahe vahel? Mida kujutab endast fraseologismi suhe metafooriga? Mitmes järgus toimub ütluste tõlgendus ja mõistmine? Kui varieeruvad või klišeelised on fraseologismid? Metafoorteooria rakendamine parömioloogilises uurimises on tänapäeval enesestmõistetav nagu ka kognitiivistik lähenemine inimkäitumisele ja -keelele, mis domineerib enamikus sotsiaal- ja humanitaarteaduste valdkondades.

Mälu värskendamiseks meenutatagu, et metafoori ei vaadelda ammu enam kui poeetilist troopi, kahe sõna või mõiste individuaalset suhet, vaid kui süstemaatilist tava suhestada teatavate struktureeritud informatsioonikimpude vahendusel terveid mõisteregioone ja kogemusalasid. Parömioloogiliste metafooride ülekandemehhanismide ja -suundade uurimisega on juba mõnda aega tegeldud ka Eestis. A. Krikmann (vt nt Krikmann 2003: 66 jj) on fikseerinud universaalse seaduspära: metafoor käitub vanasõnades nelja reegli järgi, millel kahtlemata ei ole mitte ainult parömioloogilise materjali määramise lähtekoha väärtus. Need reeglid, mis on omamoodi võtmeks paröömiliste üksuste mõistmiseks, on kokkusurutult esitatuna järgmised:

(1) kui vanasõna oma sõna-sõnalises sisuplaanis koosneb ainult leksikast, mis denoteerib inimese mentaalsete, sotsiaalsete vmt as-

pektidega seotud asju ja/või abstraktseid mõisteid, mis samuti kuuluvad ainult inimese juurde, siis vanasõna tähendus on selge ning midagi millelegi projitseerida või kuhugi üle kanda pole võimalik ega vajalikki (*Igal asjal oma aeg*);

(2) kui teksti otsene tähendus tervikuna kuulub mitteinimlikku sfääri ja mõtestub selles plaanis, moodustab see tekst lausemetafoori, mis tuleb ümber mõtestada ütluseks millegi inimliku kohta (*Magaja kassi suhu hiir ei jookse*);

(3) kui tekst oma välises sisuplaanis mõtestub häireteta ja inimene on selles esindatud oma funktsioneerimise elementaarsemate (füüsiliste, bioloogiliste, füsioloogiliste) tasanditega, tuleb vastavad denotaadid ümber mõtestada kõrginimlikeks (mentaalseteks, eetilisteks, sotsiaalseteks) (*Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub*);

4) kui lausemetafoorse vanasõna korral tuleb motiiv teksti ümbermõtestamiseks reeglina kontekstist, siis nominaalse või predikaatiivse metafoori korral on semantiline vastuolu, mis motiveerib mõnede osade ümbermõtestamist, vanasõnatekstis endas (*Havi peas on rohkem kui rumala mehe peas*).

Neid reegleid silmas pidades on oluline märkida, et metafoorsus on küll oluline, kuid mitte tingimata vältimatu fraseologismi ja kõnekäänu tunnus, sest suures hulgas väljendites denotaadi ümbermõtestamist ju ei toimugi (vt 1. reegel): *õpeta nagu oma last, kosilasi kui sepilisi, karjuvad nagu sada venelast, hoia piip ja prillid, hinnas olema, hamba alla panema*. Siia kuuluvad kirumisväljendid (*Sa saatan!*), imestused jm hüüatused (*Oh sa poiss!*, *Taevas, tule appi!*), sh iseseisva leksikaalse tähenduseta komponentide kombineerumise tulemusena tekkinud funktsionaalsed tervikud (*Oh sa mu meie!*), endelised ütlused (kui söögi ajal kukub leib maha, öeldakse *Näljane külaline tuleb*; kui ei taheta, et laps vanainimeste juttu pealt kuulab või sellele vahele segab – *Mine vaata, kas kanadel heinad ees*), mit-

mesugused tervitus- jm vormelid (*Jõudu tööle! Sauekoormad tulevad!* 'võitegijale tervituse või soovina').

Selliste väljendite mõtestus nõuab vaid teatud üldisemat laadi teadmisi ja mitte mõistevaldkondadevahelisi keerukaid projektsioone. Metafoorne tehe on küsitav ka näiteks selliste ütluste puhul, mille koosseisu kuuluval nimisõnal puudub substantiividele üldiselt omane referentsiaalne definiitsus: *laisk nagu vedamik, nagu mütsak, nagu niitsak*. Sellised sõnad sisaldavad substantiivse info asemel pigem mingit ebamäärast adjektiivset või verbilist laadi teavet – kõige üldisemalt on paljud neist mingite tunnuste kandjad, neid võib kasutada nii elusolendeid kui ka elutuid objekte silmas pidades ja kõige selle juures on nad emotsionaalselt mõjusad. Võiks arvata, et selliste, sageli ebaselge etümoloogia või onomatopoeetilise tüvega sõnade tähenduste kujunemisel mängib olulist rolli areng, mille käigus on subjekti iseloomulikust tegevusest saanud tema tunnus, ja väljendid ise on mõistetavad pigem metonüümiliselt (Õim 2003: 128 jj).

Püsiühendite ja vabade sõnaühendite piirialast. Kõnealuselises andmebaasis on vaieldamatult fraseoloogiliste vm püsiühendite hulka kuuluva materjali kõrval suur hulk perifeerset ainet, mille puhul tekib küsimus, kas võtta või jätta. Kuigi meie hoiak on võtta pigem rohkem kui vähem, on piiri tõmbamine püsiühendite ja vabade sõnaühendite vahele kohati küsitava väärtusega.

Eesti keeles on rohkesti väga tugeva metafoorsusastmega sõnu, püsikujundeid, mis keelekasutuses realiseerunutena võivad tunduda kõnekäänuna: *haukuma, nülgima, puru* 'raha', *koer, jäär, täkk* 'suguliselt hakkamas, kiimaline meesterahvas' (*ta olnud nooruses kõva, hirmus täkk, mehed on täkud ja jäärad, kel...* (EKSS VI: 538)), *suss, pastel* 'saamatu, äpu inimene', *soomlane* 'põhjatuu'. Eriti puudutab see selliseid keelendeid, mille funktsioon on eeskätt lisada kõnele assot-

siatiivsust, ilmekust, värvi ning millel mõnikord puudub referentsiaalne alus – need on hellitus- ja söimunimetused. Hellitavaid nimetusi on rohkesti just laste kohta: *linnuke, nutike, linnupojake, marjake, kukumuna, kullakupuke, taimke, mesimeeleke, sinisilmake, rotike, sitake* jne. Veelgi rohkem on söimunimetusi.

Negatiivse suhtumise väljendamiseks ja halvustamiseks kasutatakse üsna vabalt negatiivset nähtust tähistatavat sõna, nimetades inimest selleks, kes ta tegelikult ei ole: *igavene kaabakas, va loru* või kujundsõna: *vana põrsas, va haigutis* 'aeglane inimene', *ligund, mädand, madukasukas, uduhabe, kuutõrvaja, täivammus, hundikurikas, raatskaaper* jne.

Lisaks metafoorsusele soodustab selliste keelendite kõnekäänuks pidamist ka eestäiend: *va kusik, üks padisti* 'lobiseja', 'rabistaja'. Enamasti täidavad atribuudid *igavene, suur, vana, va, üks* jmt siiski üksnes intensiivistavat rolli ega lisa mingit sisulist nüanssi. Rõhusõnadena esinevad *igavene* (*igavene koer*), *suur, va* (*seda va puru on küll, va hüljes* vrd *paks nagu hüljes*), *vana* (*vana jää* vrd *kange nagu jää*), *üks* (*üks jobu*), *hirmus, kõva, kuradi* (*kuradi mustlane* vrd *ajab peale ~ mangub nagu mustlane*) jt (vt selle kohta Õim 2002). Juhul, kui lugeda selliseid keelendeid kokkuleppeliselt kõnekäändudeks, tekib küsimus, kas sõnavara jaguneb otsese tähendusega sõnadeks ja kõnekäändudeks. Või on tegemist siiski otsese ja ülekantud tähendusega (metafoorsete) sõnadega?

Omaette probleem on metafoorsete liitnimisõnadega. See ei puuduta eufemistlikke *võsavillemi, sorusaba* jmt tüüpi liitnimisõnu. Küsimus tekib sellistel liitsõnade korral, mis on ajapikku tekkinud võrdlusvormiliste väljendite kõrvale neid moodustavate komponentide sulandumisel: *kerge nagu sulg* → *sulgkerge*, *näljane nagu hunt* → *huntnäljane*, *valge nagu luik* → *luikvalge*, *laisk kui pori* → *porilaisk*, *täis nagu tint* → *tinttäis*. Kuigi sellised liitsõnad on üsnagi regulaarse iseloomuga, üksühest vastavust võrdlusega siiski täheldada ei

saa. Kas nad tuleks kujundituuma tõttu arvata püsiväljendi piiridesse kui vastava võrdluse erineva struktuuriga kasutusjuht või sealt siiski välja jätta?

Probleeme tekitavad ka paarissõnad, sh onomatopoeetilised paarissõnad. Seesuguste sõnade loomise mallid on eestlase keeletunde sees ja neid saab vaevata moodustada ning sellel ei tarvitseks siinkohal üldse peatuda, kui osa neist ei leksikaliseeruks. Küsimus on selles, millal on veel tegemist helijäljendusliku tulemiga ja millal on juba tegemist deskriptiivse väljendiga: *lohmalahma, pussa-sussa, ripa-rapa, sirga-sorga, lips ja lops, litataa ja latataa, ih-ih-hii ja ah-ah-haa, uih-aih*. Viimasel eristatakse seletussõnaraamatus interjektsioonile lisaks kolm iseseisvat tähendust – peenutsevalt, epakalt, pepsilt; segamini ja ülepeakaela (EKSS: VI, 3: 599).

Substantiivsete, adjektiivsete, adverbiliste ja verbiliste paarissõnade kokkuseadmisel on häälikulise sobimise ja rütmi kõrval teisigi nõuded, näiteks enamasti on paarissõna osised sünonüümsed:

[---] *putukad ja mutukad, kimpsud ja kompsud, luud-kondid, kila ja kola, tünnid ja tännid, kolin ja mürin, kleenuke ja kiitsakas, lahja ja kuivetanud, lustikas ja rõõmus, sant ja halb (olla), must ja kasimata, kortsus ja mõrtsis, konksus ja kõveras, kolisema ja mürisema, korjab ja kogub (varandust), kolgib ja kolistab, laulavad ja kaasitavad, raiskab ja laristab, kraaklevad ja näaklevad.*

Kas sellistele mitte päris vabalt moodustatavatele keelenditele sobilik koht on kõnekäändude perifeerias või siiski väljaspool seda, ei ole päris selge.

Uskumuste ja ennetega seotud kirjapanekud on vägagi haralised. On selgeid kommenteerivaid ütlusi situatsioonile – kui praegu juhtus nii, siis tulevikus juhtub naa: *kui söömisel kukub toitu maha, siis öeldakse, et tuleb külaline; kui leib kukub maha, siis tuleb nälja-*

ne külaline; kui nina sügeleb, siis saab titesõnumeid. Samas on selliseid üleskirjutusi, millest on raske välja lugeda mingisugustki ütlust:

[--] *kui lapsele "titejuuksed" pähe jäävad, siis arvatakse, et sellest lapsest halva sõnaga inimene kasvab; kapsad peab enne pööripäeva ära istutama, muidu ei kasvata enam pääd; lapsed ei tohi mitte looma südant süüa, et nende südamed mitte suureks ei kasvaks; tuhapäev pidavad leiba tegema, siis ei hallitavad sui leivad, ja kapstaid ei istutada sel päeval, kui tuhapäev kapstaid istutatakse, siis heitvat tuha pära kapstataimede peale ja ei kasuvat.*

Kokkuvõtteks. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi esialgse märgendamise ja kõnekäändude tüpologiseerimisega jõutakse lõpule 2006. aasta esimesel poolel. Sellele järgneb ühtlustamine ja toimetamine. Nii mõnegi probleemi kõige ratsionaalsem lahendus on nähtavasti kokkulepe. Põhjalik süvenemine küsitavustesse ja nende uurimine lükkaks kasutamiskõlbuliku andmebaasi valmimise kaugesse tulevikku. Pealegi on andmebaas avatud materjalikogu, mis loomuldas peaks pidevalt täienema ja täpsustuma.

Kirjandus

- Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre (koost) 1998–2005. *Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas* (<http://www.folklore.ee/justkui/> – 19. aprill 2006).
- EKSS 1988–2004 = Raiet, Erich & Karelson, Rudolf & Kullus, Valve & Tiits, Mai & Valdre, Tiia & Veski, Leidi (toim). *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat* 1–6. Tallinn: Valgus & Eesti TA Eesti Keele Instituut & Eesti Keele Sihtasutus.
- EM 2001–2002 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret (koost). *Eesti mõistatused = Aenigmata Estonica* I–II. Monumenta Estoniae antiquae IV. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- EV 1980–1988 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost). *Eesti vanaõnad = Proverbia Estonica* I–IV. Monumenta Estoniae antiquae III. Tallinn: Eesti Raamat.
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse 1: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. *Uurimusfolkloori lühivormidest*. Reetor 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 52–144.
- Kuusi, Matti 1963. Sananparsiston rakenneanalüüsin terminologiaa. *Virittäjä: Kotikielen seuran aikakauslehti* 4, lk 339–348.
- Õim, Katre 2002. Rõhusõnadest eesti võrdlustes. Kallasmaa, Marja & Lange-mets, Margit (toim). *Nime murre: Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002*. Eesti Keele Instituudi toimetised 11. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 316–328.
- Õim, Katre 2003. *Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast*. Reetor 2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (vt ka <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/dok/2004/b16476256/Oim.pdf> – 19. aprill 2006).
- Õim, Katre & Õim, Asta & Hussar, Anne & Baran, Anneli 2003. Kõnekäändude kartoteek andmebaasiks. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 4–23.

VÕIM & KULTUUR 2

Koostaja ja toimetaja Mare Kõiva

<http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/voimjakultuur2/>

Koostaja ja toimetaja: Mare Kõiva
Keeletoimetaja: Mare Kalda
Inglise keele toimetaja: Tiina Kirss
Makett ja kaas: Alo Paistik
Pilditöötlus: Andres Kuperjanov
HTML: Diana Kahre

ISBN 978-9949-586-83-7 (pdf)
ISBN 978-9949-418-53-4 (trükis)
DOI: 10.7592/VK2.2006
Tartu 2018

Trükis ilmunud: **Võim & kultuur 2**. Koostaja ja toimetaja
Mare Kõiva. Võim ja kultuur. Tartu 2006

E-raamatu valmimist toetas: EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja
folkloori kasutusvaldkondade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel
infokandjatel.

© 2018 Eesti Kirjandusmuuseum
© 2018 Eesti Folkloori Instituut
© 2018 EKM FO rahvausundi ja meedia tööriühm
© 2018 autorid